

О. В. СТАРЧУК

Оксана Володимирівна Старчук, кандидат юридичних наук, старший викладач Волинського національного університету імені Лесі Українки

ЩОДО ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

Принципи права постійно привертають на себе увагу вчених, які займаються проблемами теорії права.

Варто згадати, що перші дослідження принципів права з'явилися у другій половині 40-х років ХХ ст. і цей процес триває до сьогодні, а інтерес науковців до цієї проблеми продовжує зростати. Перехід України до ринкової економіки, інтеграція її у світове товариство економічно розвинених країн вимагають приведення національного законодавства до рівня світових стандартів.

Загальнотеоретичні аспекти поняття принципів права були предметом дослідження в працях С. С. Алексєєва, А. М. Васильєва, Л. Я. Гінцбурга, М. І. Дембо, Р. З. Лівшиця, О. А. Лукашової, А. В. Міцкевича, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, К. П. Уржинського, Л. С. Явича та багато інших.

Грунтовну розробку принципи права отримали у фундаментальній праці А. М. Колодія «Принципи права». Окрім цього, проведені дисертаційні дослідження Т. І. Фулей, О. Я. Лаврів, у яких автори вивчали як закономірності становлення й розвитку сучасних загальнолюдських принципів права, так і теоретичні проблеми системи принципів трудового права України та ін.

Незважаючи на усю важливість внеску вчених у дослідження такої багатогранної проблеми, як принципи права, не можна не звернути увагу на те, що у цій сфері результати дослідження є спірними і зараз залишаються «відкритими» питання їхньої сутності. Вказана проблема зумовлює виняткову актуальність та необхідність комплексного дослідження також з позицій того, що вона є основоположною в розвитку всього права.

Таким чином, метою статті є проведення наукового пошуку та обґрунтування нових теоретичних позицій визначення поняття принципів права та з'ясування їхньої сутності.

Чинне трудове право України сформувалося переважно в епоху панування командно-адміністративної системи і не відповідає умовам ринкової економіки, в яких знаходиться Україна. У зв'язку з цим вимагає перегляду поняття принципів права шляхом аналізу тих напрацювань, що були зроблені в цьому напрямі в правовій науці.

Термін «принцип» походить від латинського слова «*principium*», яке означає начало, основа. Водночас, принцип – це те, що лежить в основі певної теорії науки, внутрішнє переконання людини, основне правило поведінки¹. За В. І. Далем, слово «принцип» означає наукове чи моральне начало, основу, правило, від якого не відступають².

У правовій доктрині під час визначення поняття принципів права науковці вживають такі категорії, як вихідні теоретичні положення, основні, керівні засади (ідеї), загальні нормативно-керівні положення, провідні засади, закономірність, сутність, система координат тощо. Багато категорій є однорідними. Тому принципи – це загальні, керівні (основні, головні, відправні, вихідні теоретичні, загальні нормативно-керівні, спрямовуючі) положення.

Під час визначення поняття принципів права можна виділити дві концепції, які сформувалися у правовій доктрині.

Згідно з першою концепцією, що побудована на теорії позитивізму, принципи права – це ідеї, теоретичні, нормативно-керівні положення того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об'єктивно зумовлені матеріальними умовами існування суспільства. Прихильниками такої ідеї є Л. С. Явич, А. М. Васильєв, В. М. Ронжин та інші³.

Відповідно до другої концепції, яка бере початок від ідеї природного права, принципи права розуміють як керівні ідеї, об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставлять до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів та визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації. Дотримуються такого розуміння принципів права О. Ф. Скакун, П. М. Рабінович, В. А. Козлов, К. Є. Ліванцев, Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул та інші⁴.

Враховуючи всі напрацювання в науковій літературі, принципи права А. І. Денисов, В. Л. Козлов, К. Є. Ліванцев розглядають як поняття, що виражають сутність історичного типу права⁵; П. М. Рабінович, О. В. Смирнов, О. Ф. Скакун указують, що принципи – це категорія об'єктивна⁶; С. С. Алексєєв, О. А. Лукашова, Р. З. Лівшиць, В. І. Нікітінський, М. С. Малєїн вважають, що це сфера правосвідомості, правової ідеології й науки⁷; В. Ф. Тараненко вказує на те, що принципи права – це норми, які мають більш важливе значення⁸; В. І. Прокопенко визначає принципи права як основні суб'єктивні права та обов'язки⁹.

Ми вважаємо, що, враховуючи природничі ідеї виникнення права, неприйнятне ототожнення принципів права й норм права та є недопустимим їх визначення через суб'єктивні права та обов'язки.

На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах ринку науковці пропонують новий підхід до визначення поняття принципів права, враховуючи ідеї природного права, як засади, що лежать в основі права та визначають його сутність і зміст.

Усі ці протиріччя у визначенні поняття принципів права намагався усунути А. М. Колодій¹⁰. Принципи права, – зазначає автор, – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності й підвалини цього типу держави та права, є однопорядковими із сутністю права.

Але й таке визначення поняття принципів права не повністю розкриває його сутність. Адже принципи права повинні бути незмінні, оскільки лежать в основі права незалежно від того, який це тип держави та права.

Як бачимо, у юридичній літературі минулого й сучасності немає єдності щодо визначення поняття принципів права, що, зі свого боку, дає можливість стверджувати про неординарність цієї проблеми. Слушним із цього приводу є міркування А. М. Колодія, який зазначає, що, незважаючи на відмінність у поглядах на проблему принципів права, юридична наука у відповідні історичні епохи була єдина в проголошенні певних положень та ідей як принципів права.

Отже, суперечки про визначення поняття принципів права тривають уже протягом значного часу, але єдиної думки щодо цього наука так і не виробила.

Зрозуміло, що засадничі ідеї можуть вважатись основними принципами права лише тоді, коли вони відповідають певним вимогам.

Враховуючи всі напрацювання, які були зроблені науковцями як у теорії права, так і в галузевих юридичних науках, визначимо ознаки принципів права.

У радянський період ознакою принципів трудового права був їх історичний характер. Це пояснювали тим, що немає вічних і незмінних принципів.

Так, М. Г. Александров, О. А. Лукашова, А. В. Міцкевич стверджували, що принципи права не є вічними, так само, як і відносини, які ними виражаються. Вони історичні і перехідні продукти¹¹.

На історичний характер принципів права вказують і сучасні науковці. Зокрема, А. М. Колодій зауважує, що для рабовласницького типу характерний принцип рівності власників-товаровиробників і нерівність між вільним населенням та рабами. Принцип теологічного світогляду є визначальним в епоху феодального ладу. А головний принцип буржуазного права – свобода й рівність, суверенітет народу, приватна власність¹². Поділяють цю думку і В. А. Козлов, К. Є. Ліванцев, акцентуючи увагу на тому, що принципи всіх суспільних явищ є історичними¹³.

Ми не поділяємо думки про історичний характер принципів права, оскільки, незважаючи на те, що в процесі історичного розвитку суспільства зі зміною соціальної, національної чи класової його структури змінювалися підходи до їх розуміння, але принципи залишалися тими ж самими. Їх не можна створювати, змінювати чи, навпаки, скасовувати.

Ще однією з ознак принципів права радянського періоду був їх ідеологічний характер. І саме науковці, зокрема, О. В. Смирнов, А. С. Пашков, Б. В. Шейндлін визначали ідеологічний характер принципів права, які виражають свідоме прагнення людей шляхом вироблення загальних керівних положень спрямувати свою поведінку відповідно до об'єктивних закономірностей та тенденцій розвитку суспільства в цілому й окремих суспільних явищ, у тому числі економіки, політики, моралі та права¹⁴.

Ми вважаємо неприйнятною цю ознаку, оскільки, якщо ідеологія визначала принципи радянського права, то сьогодні, в умовах ринкової економіки, коли право виводиться із природних ідей, принципи лежать в основі права, формують його, визначають зміст і спрямованість його норм.

Поряд з ідеологічним характером принципів права науковці як радянського періоду, а саме: С. С. Алексєєв, М. Г. Александров, В. М. Ведяхін, А. М. Єгоров, так і сучасності (Ю. П. Орловський, А. Ф. Нуртдінова) указують на їх об'єктивну зумовленість. Поділяючи ідею позитивізму виникнення права, вищезазначені вчені зауважують, що принципи права існують реально й об'єктивно, виступаючи як явища ідеологічного характеру, існують у самому праві та зумовлені економічним і соціально-політичним устроєм суспільства, особливостями функціонування політичної системи¹⁵.

Отже, об'єктивність принципів права безпосередньо узгоджувалася з їх ідеологічним характером. Адже, будучи ідеологічною категорією, принципи права розглядалися як вид людської діяльності, який виражає прагнення людей спрямувати свою поведінку відповідно до об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Об'єктивність принципів права пов'язували з тим, що втілення принципів права в життя для будь-якої держави складає об'єктивну необхідність і економічний та політичний устрій держави дає об'єктивну можливість послідовного здійснення таких принципів.

У науковій літературі як радянського періоду, так і сьогодення, як ознаку принципів права вчені вказують на їх регулятивний характер. Так, В. М. Семенов, А. Є. Пашерстник та багато інших науковців пояснювали це тим, що принципи права – це продукт свідомості й волі людей, які містять певні веління, приписи, правила поведінки, що реалізуються в життя суспільством і державою та регулюють стільки, скільки регулює саме право¹⁶.

Ми вважаємо, що регулятивність – це допоміжна ознака принципів права, адже суспільні відносини регулюються за допомогою норм права. І тому регулятивний характер мають норми права, а принципи права визначають саму норму, тому що лежать в її основі. Однак регулювання суспільних відносин за допомогою принципів права здійснюється в окремих випадках, зокрема за відсутності подібної норми для регулювання суспільних відносин (аналогія закону) застосовуються загальні принципи права (аналогія права).

Регулятивний характер принципів права проявляється, також, у тому, що вони виражають тенденції й напрями правового регулювання, виступаючи як внутрішні регулятори поведінки людей, адже не завжди використання принципів права передбачає знання їх змісту.

Ще однією з ознак засадничих ідей радянського періоду була їх нормативність, яку науковці визначали через ознаки норм права, указуючи на те, що принципи права є загальнообов'язковими, формально визначеними та встановленими державою. Прихильниками нормативності принципів права були О. А. Лукашова, А. В. Міцкевич, О. В. Смирнов¹⁷

Ми не погоджуємось з тим, що принципи та норми права перебувають у діалектичному взаємозв'язку і є взаємозумовленими, а вважаємо, що вони мають право на існування в одній системі права, але як самостійні, структурноутворювальні елементи. Неприйнятним є визначення нормативності принципів права, яку обґрунтовували через ознаки норм права, вказуючи на їх загальнообов'язковість, формальну визначеність та встановленість державою. Однак принципи права є загальнообов'язковими, оскільки засадничих ідей повинні дотримуватися суб'єкти правотворчості під час здійснення правового регулювання суспільних відносин. Принципи права існують задовго до виникнення позитивного права, є основою для його формування й визначають зміст і спрямованість норм.

Серед ознак принципів права в радянській правовій доктрині виділяли їх універсальність, вищу імперативність та загальну значущість, на важливість яких указували такі вчені, як С. С. Алексєєв, А. М. Колодій, О. В. Смирнов, Л. С. Явич і багато інших.

Так, Л. С. Явич під універсальністю принципів права розумів те, що ними (принципами права) пронизана вся юридична матерія та що вони повинні враховуватись у будь-якій правовій ситуації. Вища імперативність, на думку автора, свідчить не лише про їхню обов'язковість, а й про те, що правові норми, які не вважаються принципами, повинні з них випливати та їм відповідати. І, нарешті, загальнозначимість принципів права полягає в тому, що вони спрямовують весь механізм правового регулювання суспільних відносин¹⁸.

В умовах ринку, безперечно, принципи права мають універсальний характер, оскільки повинні враховуватися суб'єктами правотворчості під час створення норм для здійснення правового регулювання суспільних відносин.

Ми вважаємо, що в ринкових відносинах ознакою принципів трудового права є їх загальнообов'язковість. В основі правових норм лежать принципи права, яких повинні дотримуватися суб'єкти правотворчості під час здійснення правового регулювання трудових та тісно пов'язаних із трудовими відносин. Принципи права спрямовують механізм правового регулювання суспільних відносин, що свідчить про їх загальнозначимість.

О. Я. Лаврів як ознаку принципів права називає їх системність та взаємоузгодженість. Безперечно, принципи права повинні бути не тільки взаємоузгодженими між собою, а й з іншими елементами правового регулювання. Відповідно до принципів права формується система права. І тому взаємоузгодженість елементів правового регулювання забезпечує цілеспрямовану дію всієї системи права¹⁹. Ми погоджуємось із тим, що принципи права мають перебувати в системі та бути узгодженими як між собою, так і з іншими елементами системи права.

До ознак принципів права необхідно віднести також їхню стабільність. Якщо норми права є мінливими та приймаються для врегулювання відносин, які існують у суспільстві, то принципи права довготривалі, що свідчить про їх стабільність.

Для засадничих ідей права характерна їхня предметна визначеність, на існування якої вказав у галузевій літературі О. В. Смирнов, оскільки принципи права виражають сутність такої системи норм, предметом регулювання яких є той чи інший вид суспільних відносин²⁰.

Тому, предметна визначеність принципів права полягає в тому, що вони виражають суть норм права, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин, які визначені предметом правового регулювання цієї галузі права.

Тому, враховуючи все вищезазначене, до ознак принципів права в умовах ринкової економіки необхідно віднести системність та взаємоузгодженість, загальнообов'язковість, універсальність, стабільність, предметну визначеність, загальнозначущість, регулятивність.

Отже, принципи права – це такі засадничі ідеї права, які визначають зміст і спрямованість його норм та характеризуються системністю, взаємоузгодженістю, загальнообов'язковістю, універсальністю, стабільністю, предметною визначеністю, загальнозначущістю й регулятивністю.

¹ Словник іншомовних слів / О. С. Мельничук; за ред. О. С. Мельничук. – К., 1974. – С. 547.

² Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 3. / Даль В. И. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1955. – С. 431.

³ Явич Л. С. О принципе научности в работе советского государственного аппарата / Л. С. Явич // Правоведение. – 1967. – № 2. – С. 64; Теория государства и права [Текст]: учебник [для вузов] / [А. М. Айзенберг, А. М. Васильев, Г. С. Котляревский и др.]; под ред. А. М. Васильева. – [2-е изд. испр. и доп.]. – М.: Юрид. лит., 1983. – С. 236; Ронжин В. Н. О понятии и системе принципов социалистического права / В. Н. Ронжин // Вестник МГУ. – Сер. 11. Право. – 1977. – № 2. – С. 34.

⁴ Скакун О. Ф. Теория держави і права [Текст]: підручник / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Х.: Консул, 2009. – С. 221; Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави [Текст]: навчальний посібник / П. М. Рабінович. – [3-е вид. зі змін. і доповн.]. – К.: ІСДО, 1995. – С. 93; Теория государства и права [Текст]: учебник [для вузов] / [Козлов В. А., Ливанцев К. Е., Денисов Ю. А. и др.]; отв. ред. А. И. Королев, Л. С. Явич. – Ленинград: Из-во Ленинград. у-та, 1982. – С. 212; Ведерников Ю. А. Теория держави і права [Текст]: навч. посіб. / Ю. А. Ведерников, В. С. Грекул. – [4-е вид., доповн. і переробл.]. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – С. 79.

⁵ Теория государства и права / [А. И. Денисов, В. Е. Гулиев, В. Д. Зорькин и др.]; под ред. А. И. Денисова. – М.: Из-во МГУ, 1972. – С. 161; Теория государства и права [Текст]: учебник [для вузов] / [Козлов В. А., Ливанцев К. Е., Денисов Ю. А. и др.]; отв. ред. А. И. Королев, Л. С. Явич. – Ленинград: Из-во Ленинград. у-та, 1982. – С. 212.

⁶ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави [Текст]: навчальний посібник / П. М. Рабінович. – [3-є вид. зі змін. і доповн.]. – К.: ІСДО, 1995. – С. 93; Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права [Текст] / О. В. Смирнов. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 9; Скакун О. Ф. Теорія держави і права [Текст]: підручник / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Х.: Консул, 2009. – С. 221.

⁷ Алексеев С. С. Проблемы теории права [Текст]: Курс лекций в 2-х т. / Алексеев С. С. – Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1972. – Т. 1. – С. 102–105; Лукашева Е. А. Принципы социалистического права / Е. А. Лукашева // Советское государство и право. – 1970. – № 6. – С. 21–29; Лившиц Р. З. Теория права [Текст]: учебник / Р. З. Лившиц. – М.: БЕК, 1994. – С. 31; Малейн Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика / Н. С. Малейн // Государство и право. – 1996. – № 6. – С. 13.

⁸ Тараненко В. Ф. К вопросу о системе принципов арбитражного процесса / В. Ф. Тараненко // Труды ВЮЗИ. – М.: РИО ВЮЗИ, 1975. – Т. 38. – С. 181.

⁹ Прокопенко В. И. Основные принципы трудового права [Текст] / Прокопенко В. И. – К., 1969. – С. 12.

¹⁰ Колодій А. М. Принципи права України [Текст] / Колодій А. М. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

¹¹ Александров Н. Г. Сущность социалистического государства и права [Текст] / Н. Г. Александров. – М.: Знание, 1969. – С. 93; Лукашева Е. А. Принципы социалистического права / Е. А. Лукашева // Советское государство и право. – 1970. – № 6. – С. 21; Мицкевич А. В. Советское социалистическое право, его основные принципы и система / А. В. Мицкевич // Советское государство и право. – 1975. – № 9. – С. 128.

¹² Колодій А. М. Принципи права України [Текст] / Колодій А. М. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 15.

¹³ Теория государства и права [Текст]: учебник [для вузов] / [Козлов В. А., Ливанцев К. Е., Денисов Ю. А. и др.]; отв. ред. А. И. Королев, Л. С. Явич. – Ленинград: Из-во Ленинград. у-та, 1982. – С. 212.

¹⁴ Смирнов О. В. Соотношение норм и принципов в советском праве / О. В. Смирнов // Советское государство и право. – 1977. – № 2. – С. 11; Пашков А. С. Основные принципы советского трудового права / А. С. Пашков, О. В. Смирнов // Вестник Ленинград. у-та. Экономика, философия, право. – Вып. 4. – 1971. – № 23. – С. 110; Шейндлин Б. В. Сущность советского права [Текст] / Шейндлин Б. В. – М.: МГУ, 1959. – С. 67–68.

¹⁵ Алексеев С. С. Проблемы теории права [Текст]: Курс лекций в 2-х т. / Алексеев С. С. – Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1972. – Т. 1. – С. 103; Александров Н. Г. Социалистические принципы советского права / Н. Г. Александров // Советское государство и право. – 1957. – № 11. – С. 17; Ведяхин В. М. Принципы правового регулирования рыночных отношений / В. М. Ведяхин // Правоведение. – 1995. – № 6. – С. 27; Егоров А. Н. Основные принципы советского права социального обеспечения [Текст] / А. Н. Егоров. – М.: Из-во МГУ, 1984. – С. 26; Трудовое право России [Текст]: учебник / В. В. Глазырин, Ю. П. Орловский, А. Ф. Нуртдинова; под общей ред. Ю. П. Орловского, А. Ф. Нуртдиновой. – М.: МЦФЭР, 2004. – С. 63–64.

¹⁶ Міжнародно-правові аспекти Конституції України / [Ю. С. Шемшученко, Ф. Г. Бурчак, В. В. Цветков та ін.]; під ред. В. М. Семенов, О. Я. Прагнюк. – Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 12–14; Пашерстник А. Е. О сфере действия и принципах трудового права / А. Е. Пашерстник // Советское государство и право. – 1957. – № 10. – С. 100.

¹⁷ Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность [Текст] / Лукашева Е. А. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 94–95; Мицкевич А. В. Акты высших органов советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления в СССР [Текст] / Мицкевич А. В. – М.: Юрид. лит., 1967. – С. 144; Смирнов О. В. Соотношение норм и принципов в советском праве / О. В. Смирнов // Советское государство и право. – 1977. – № 2. – С. 13.

¹⁸ Явич Л. С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы [Текст] / Явич Л. С. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 11.

¹⁹ Лаврів О. Я. Система принципів трудового права України: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05 / Лаврів О. Я. – Х., 2007. – С. 26.

²⁰ Трудовое право [Текст]: учебник / [Бриллиантова Н. А., Киселев И. Я., Малов В. Г. и др.]; под ред. О. В. Смирнова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Проспект, 1998. – С. 24–25.

Резюме

У науковій статті автор приділяє увагу визначенню поняття принципів права шляхом аналізу праць українських та російських науковців як радянського періоду, так і сьогодення, які і стали предметом дослідження запропонованої статті.

Ключові слова: принципи права, норми права, регулятивність, універсальність, стабільність, системність та взаємоузгодженість, предметна визначеність, загальнообов'язковість.

Резюме

В научной статье автор уделяет внимание определению понятия принципов права путем анализа трудов украинских и российских ученых как советского периода, так и настоящего, которые и стали предметом исследования предложенной статьи.

Ключевые слова: принципы права, нормы права, регулятивность, универсальность, стабильность, системность и взаимосогласованность, предметная определенность, общеобязательность.

Summary

In this article the author pays attention to the definition of principles of law analyzing the works of modern and Soviet period Ukrainian and Russian scientists.

Key words: principles of law, norms of law, regularity, stability, systematic, universal, mutual coordinate, compulsory.

Отримано 18.06.2012